

XVIII. YÜZYILDA MARDİN KALESİ ÜZERİNE BAZI TESPİTLER

Veysel GÜRHAN*

ÖZ

Bu çalışma bir kalenin, bulunduğu şehrin karakterine etkisini konu almaktadır. Bir taraftan kale şehir kavramı Mardin özelinde tartışılırken öte taraftan gitgide kale ve sur dışına taşan şehrin XVIII. yüzyıldaki durumu ele alınmaktadır. Mardin'deki mahkeme kayıtları ve arşiv belgeleri esas alınarak yapılan bu çalışmada şehrin ve kalenin kuruluşundan bahsedilip ikinci bölümde XVIII. yüzyılda Mardin kalesi ile ilgili tespitler sunulacaktır. Kaledeki yaşam hakkında bilgiler verilmeye çalışılırken kalenin sadece askerî amaçlı mı yoksa herhangi bir iskân ile emlak alım satım durumu ve kaledeki evlerin var olup olmadığı, kalenin gündelik yaşamdaki yeri gibi olgular da ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mardin, şehir, kale, İskan.

SOME FINDINGS ABOUT MARDİN CASTLE IN THE XVIIIth CENTURY

ABSTRACT

This study focuses on the effects of a castle on the character of a city. While the concept of castle- town is discussing, in particular Mardin on the other hand, the situation of city which was gradually extend beyond its walls, in the XVIIIth century is discussed. This study will mention primarily the establishment of the city and the castle of Mardin, based on court and archival records, in the second part, findings about Mardin Castle will be offered in the XVIIIth Century. While we try to provide information about the life in the castle, the castle was used only if the military aims whether any housing, the real estate in the purchase and sale. Additionally, presentation of houses in the castle and daily life in the castle will be tried to discussed.

Keywords: Mardin, city, castle, settlement.

Makale Gönderim Tarihi:20.07.2015, Kabul Tarihi: 15.09.2015

* Yrd. Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi Tarih Bölümü, veyselgurhan@artuklu.edu.tr

GİRİŞ:

Mardin kalesinden bahsetmeden önce kentin ne zaman, nerede ve hangi koşullar altında ortaya çıktığı sorusu önemlidir. Nitekim bu sürecin kentin kültürüne, ekonomisine, inançlarına ve gündelik yaşamına etkisi yadsınamaz bir gerçekliktir. Bu soruya yanıt ararken kent yerleşiminin tarihi sürecinin ortaya konulması oldukça güç olsa bile, incelenmesi gerekir.

Bir kentin antik dönemdeki varlığını ortaya koymak arkeolojik bulgulara dayanır ve ne yazık ki tüm kentler bu anlamda eşit derecede incelenmemişlerdir (Uğurlu, 2013: 27). Kentin tanımı üzerine de tam bir ittifak mevcut değildir. En yaygın görüş, bir yere kent denilebilmesi için bir pazarın ya da bir ibadethane/tapınağının olması gerektiğidir (Yıldırım, 2010: 40). Kimine göre ise bir kalesinin olması öncelikli şarttır. Bu öğeler etrafında kümelenmek kent olmak için yeterli midir sorusunu gündeme getirmekle beraber, Harvey'in "kent, disiplinlerin bugünkü yapısıyla kavramsallaştırılmaz" sözüyle kenti anlama işinin zorluğu tekrar karşımıza çıkmaktadır (Uğurlu, 2013: 27).

Bir çok bilim adamı ve filozof şehirlerin nasıl kurulduğu konusunda oldukça erken sayılabilecek bir zamanda bazı fikirler ileri sürerler. Aristoteles'e göre "*şehirlerin kurulacağı yer bir yamaç olmalıdır. Şehrin konumu sağlığa elverişli olmalıdır. Doğuya bakan ve rüzgar alan bir yamaç en sağlıklıdır. Şehrin yeri bütün toplumsal ve askeri etkinliklere elverişli olmalıdır. Şehri koruyanların kolaylıkla çıkış hareketi yapabilecekleri, ama saldıranların zor yaklaşabilecekleri ve zor kuşatabilecekleri bir yer olmalıdır. Su kaynakları bol ve mümkünse savaş sırasında hemen denetim altına alınmalıdır*" (Uğurlu, 2013: 37). İbn Haldun da benzer şeyler ifade etmektedir. Ona göre "*şehirleri inşa etmekten maksat, orada karar kılma ve barınma olunca, onlara yönelecek baskınları defetmek ve korumak, menfaat celbetmek ve onlar için faydalı olan her şeyin teminini kolaylaştırmak hususuna orada riayet etmek zaruridir.*" (İbn Haldun, 2009: 635).

İbn Haldun'a göre şehirleri güvenlik açısından zarardan korumak en önemli meseledir. O, bunun için önerilerini şöyle sıralar:

1. *Şehirleri zarardan korumak gerekmektedir. Bunun için ise şehirdeki bütün ev ve meskenleri surlarla kuşatmak gerekir.*
2. *Şehrin ulaştırılması zor bir yere kurulması gerekir. Böylece ya bir dağ başındaki sarp bir noktaya ya da ağaç veya taş bir köprüden geçilmedikçe ulaşılamayacak bir tarzda, etrafı deniz veya suyla kuşatılan bir yer olmalıdır.*

Bu şartlar sağlanırsa düşmanın bu yeri zabtetmesi zorlaşır, korunması ve kudreti kat kat artar.

İbn Haldun, şehir kurarken dikkate alınması gereken hususlardan birini de ekim-dikim alanlarına yakınlık olduğunu belirtir. “Zira hububat demek rızık ve gıda demektir. Eğer ekime-dikime elverişli tarlalar, şehre yakın olursa bunların kullanılması ve ürünlerinin elde edilmesi daha kolay olur” demektedir (İbn Haldun, 2009; 637). Mezopotamya ovasına yakınlığı ile uçsuz gibi görünen tarım arazilerine hâkimiyeti Mardin’i bu yönüyle de avantajlı hale getirmektedir. İbn Haldun’un çok erken zamanlarda şehirlerin kuruluşu ile ilgili yapmış olduğu tespitlerin hemen hepsi Mardin için geçerlidir. Bereketli hilal olarak adlandırılan ve yeryüzünde tarımın ilk kez başladığı bölgede bulunan Mardin, tarihi süreç içerisinde farklı dinlere, kültürlere ve siyasi teşekküllere mekân olmuştur. Bu süreç içerisinde defalarca harici tehlikelere maruz kalmış ve ihtişamlı kalesi sayesinde bu tehlikeleri atlatabilmiştir (Yuvalı, 2006: 29).

Her iki düşünür açısından bakıldığında Mardin, gelecek saldırılardan korunmak adına oldukça yüksek ve sarp bir noktaya kurulan kalesi ve daha XVIII. yüzyılın başlarına kadar sur dışına taşmayan şehriyle, oldukça güvenli bir şehir olma özelliğini göstermektedir. Kuruluşu itibariyle bir İslam şehri olmasa da bünyesinde barındırdığı zengin çeşitliliğin izlerini taşıyan Mardin, zor zapt edilen bir kale şehirdir.

Kale ile birlikte şehrin güvenliği için, günümüze çok az bir kısmı gelen surlar inşa edilmiştir. Çok dar bir alanı kapsayan bu surlar, hemen yanı başındaki dünyaca ünlü, UNESCO dünya mirası listesine alınan Diyarbekir surlarından farklılık gösterir. Diyarbekir surları, şehrin büyüme ihtimali göz önünde tutularak tüm şehri çevreleyecek kadar geniş inşa edilmiştir. Oysa Mardin surları için aynı şey geçerli değildir. Hem çok dar bir alanı kapsamakta hem de dayanıklılık yönünden zayıf görünmektedir. Nitekim günümüze kadar bir kaç kalıntı dışında intikal etmemiştir.

1. Mardin Kalesi (Kuruluşu ve Önemi)

Şehirlerin kuruluşunda ve gelişiminde kalelerin rolü, yapılan araştırmalar ile ortaya konulmuştur (Bkz. Streck, 1997). Kaleler genel olarak düşman taarruzuna karşı bir savunma ve sığınma yerleri olarak muhkem yerlerde inşa edilmiştir. Gerek bu özellikleri ve gerekse şehirlerin oluşumundaki ilk nüveyi teşkil etmeleri bakımından bu yapılar, tarihin eski dönemlerinden itibaren askeri, dini ve iktisadî yönlerden oldukça önemli hizmetlerin yerine getirilmesini sağlamışlardır (Sevilgen, 1959: 5; Pirenne, 1990: 46-47).

Kent silüetinde hâkim ve tarihsel süreklilikte belirleyici olan yapıların yer seçimi tesadüfi olmayıp topografyanın imkan verdiği ölçüde geometrinin belirlediği bir düzlemde gerçekleşir (Yıldırım, 2010: 49). Mardin Kalesi de şehre hâkim en yüksek tepede kurulmuş olmasının yanında, şehir ile bütünleşerek kentin kale eteklerinde gelişmesine olanak sağlamıştır. Kale, yüksekliği doğuda 1200, batıda 1800 metre olan tepenin doruk noktasında kurulmuştur. Kalenin doğu-batı mesafesi yaklaşık olarak 800 metre olup kuzey-güney mesafesi 30 ile 150 metre arasında değişmektedir (Minorsky, 1997: 320; Sevilgen, 1959: 269).

Mardin Kalesi'nin ne zaman inşa edilmiş olduğuna dair kesin bir bilgiye sahip değiliz. Mardin ismi ilk olarak IV. yüzyılda Romalı Tarihçi Ammianus Marcellinus tarafından kullanılmıştır. Amid'den Nusaybin'e giden yol güzergâhı üzerinde bulunan yerleşimin "Maride Kalesi" olarak anıldığına dikkat çekmektedir. Süryani dilinde *Marde* kelimesi "tek kale" anlamına gelmektedir (Gürhan, 2012: 21).

Evliya Çelebi'nin Mardin kalesinin Yunus Peygamberden beri var olduğunu söyleyen abartılı ifadesine rağmen (Yuvalı, 2006: 35), birçok seyyah ve araştırmacı kalenin kuruluşunu çok eskilere götürmektedir. Doğrudan kalenin yapımıyla ilgili olarak bir bilgi bulunmamasına rağmen, Doğu Roma İmparatorluğu döneminde kalenin tamir edildiği bilgisine dayanılarak İran hükümdarı Ardeşir tarafından sürgün edilen "Mardeliler" tarafından inşa edilmiş olabileceği iddia edilmektedir. Bu konuda önemli araştırmalar yapmış olan Ara Altun, kalenin bugünkü bilgiler ile X. yüzyılda Hamdâniler tarafından yaptırılmış olduğunu, buna karşılık Dupre'den alıntı yaparak kalenin Roma döneminde onarım gördüğü iddiası ile kalenin yapımının Roma öncesine kadar götürüldüğünü belirtir. Dupre'nin bu görüşünü tartışan Altun, Mardin ve çevresindeki taş işçiliğinin değişmezliğine rağmen bugünkü kale kalıntılarının İslami devir öncesine hele Roma devri öncesine inemeyeceğini söylemektedir (Altun, 1971: 21).

Mardin kalesi ile ilgili birçok bilgiye vakâyinâmelerden, seyahatnamelerden ve coğrafi eserlerden ulaşmaktayız. Tarihin her döneminde güç zapt edilebilen Mardin Kalesi'ni ünlü seyyahlar değişik şekillerde tasvir etmişlerdir. İbn-i Cübeyr (ö. 1217) Mardin Kalesi'nin dünyanın en ünlü ve büyük kalelerinden biri olduğunu vurgulayıp, Mardin şehrinin bu kalenin etrafında kurulmuş bir kent olduğunu belirtir (İbn Cübeyr, 2003: 175). Gezip gördüğü yerleri canlı birer levha gibi aksettiren İbn-i Batuta (ö. 1377) ise Dara'dan yola çıkarak geldiği Mardin şehrinde bahsederken "İslam âlemindeki şehirlerin en güzeli, en latifi ve en sağlamıdır" diyerek Mardin Kalesi'nin XIV. yüzyılda

tanınmış kalelerden biri olduğunu ve dağın tepesinde kurulduğunu yazar (İbn Batuta, 1993: 338). O, Mardin Kalesi'ne "Şehba" adının verildiğini belirtir ki bu isim o yüzyıllarda Mardin Kalesi için en çok kullanılan isimlerdendir.

Evliya Çelebi, Mardin Kalesi'nin yapısı hakkında ayrıntılı bilgiler verirken hayranlığını "anlatılmasında dil aciz, kalemler yetersizdir, dünya gezginlerince meşhur olan pek çok kaleyi görmek bana nasip olmuştur ancak şu Mardin Kalesi'ne hiçbiri benzetilemez" sözleriyle belirtmiştir. O, bu kale için "o derece yüksektir ki, en yüksek yerinde bulunan yapıların burç ve kuleleri samanyolu gibi mavi bulutlara erişir" der (Evliya Çelebi, 1986: 460-463).¹

Mardin kalesi hakkında bilgi veren seyyahlardan biri de Venedikli Tüccar Josaphat Barbaro'dur. XV. asır hakkında kıymetli bilgiler veren bu seyyah, Mardin kalesinden bahsederken Türklerin ve Arapların sözlerini aktararak "bu şehir o kadar yüksektir ki halkı şehrin üzerinden uçan kuşları asla göremezler" demektedir (Barbaro, 2009: 53). Bir başka seyyah Danimarka uyruklu Alman Carten Niebuhr ise 1766 yılında geldiği Mardin'i yüksek ve oldukça dik bir kayalığın üzerine kurulu, bir zamanlar kalesinin sağlamlığıyla ünlü bir şehir olarak tasvir etmektedir. Mardin Kalesi'nin bir yıkıntı halinde olduğuna işaret eden Niebuhr, dar ve uzun olarak inşa edilen kalenin, şehrin hemen sırtındaki dik ve yüksek bir kayalığın üzerinde bulunduğunu, en sağlam yerinin ise en yüksekte bulunan köşesi olduğunu belirtmiştir. Kalenin oldukça sağlam olduğunu kaydeden Niebuhr, bunun temel nedeninin kayaların çok dik olarak inmesi olduğunu yazmıştır. Kalede aynı zamanda su kaynağının bulunduğu, bunun yanında yağmur sularını biriktirmek için su sarnıçlarının da yapıldığı seyahatnamesinde kayda almıştır (Niebuhr, 1792).

1782 yılında Mardin'e uğramış olan Domenico Sestini, Mardin kalesine hayranlığını "Mardin kentini çevreleyen, tuf ve kireç taşından oluşan bir dağın tepesinde, erişilmesi imkânsız kadim bir kale" sözleriyle belirtmiştir. Sestini, kalenin Yunan İmparatorlarından kaldığını iddia ederek, Mardin kelimesinin *Marde* isminden geldiğini söylemiştir (Sestini, 1786: 113).

Seyyahların tasvirlerinin yanında birçok vekâyiname de Mardin Kalesi'nden bahsedilmektedir. Nitekim Ebu Bekir Tihriânî, *Kitab-ı Diyarbekiriye* adlı eserinde Mardin

¹ Nejat Göyünç, Evliya Çelebi'nin Mardin kalesi hakkında verdiği bilgileri değerlendirdiği bir makalesinde Evliya Çelebi'nin Mardin kalesine çıkmadan kaleyi tasvir ettiğini, çünkü şehirdeki yapılar hakkında bilgi vermediğini, kaleye çıkmak için şehirden geçmek gerektiğini, bu nedenle de Evliya Çelebi'nin şehre ve kaleye girmeden Mardin'in aşağısından geçtiğini, Mardin'deki görevliler hakkında verdiği bilgilerin ise eksik olduğunu belirtir. Bu dolaydır ki Evliya Çelebi'nin kale ile ilgili anlattıkları dıştan görünüşü ile sınırlıdır (Göyünç, 1989).

Kalesi'nden bahsederken "sağlam duvarlara ve müstahkem bir sura sahip kale" şeklinde kayıt düşmüştür (Tihrani, 2001: 47). Memlûk devri vekâyinamelerinden olan *Bezm u Rezm*'in yazarı Aziz bin Erdeşir-i Esterbâdî, Mardin Kalesi'ni kartalların burçları üzerinde uçmayı göze alamadığı bir yer olarak tasvir etmiştir (Esterbâdî, 1999: 33). Yine Nizameddin Şâmi, *Zafername* adlı eserinde "Bu kale çok sarp ve metindi, delik açmak, mancınıkla dövmek fayda vermezdi. Bir netice elde etmek için uzun zaman muhasara etmek icap ediyordu" demektedir (Şami, 1990: 296).

Görüldüğü üzere seyyahların ve tarihçilerin birleştiği nokta Mardin Kalesi'nin ihtişamlı ve büyüleyici manzarasıdır. Çoğu zaman abartmalarla ifade edilse bile bugün dahi, çok az bir bölümü kalmış olmasına rağmen Mardin Kalesi ihtişamını muhafaza etmektedir. Mardin şehrinden bahseden tüm eski kaynaklar, kalenin ihtişamından söz etmeden şehri anlatmaya geçmemişlerdir.

2. XVIII. Yüzyılda Mardin Kalesi:

2.1. Kaledeki Onarım Faaliyetleri:

Mardin Kalesi'nin Osmanlılara ne şekilde intikal ettiği bilinmemektedir. Diyarbekir'in fethinden sonra Osmanlı ordusu Bıyıklı Mehmed Paşa'nın kumandanlığında, Mardin'i almakla görevlendirilmiştir (Hoca Sadettin, 1990: 269). Kalenin Osmanlı kuvvetleri tarafından top ve tüfeklerle dövüldüğü bilinmekle beraber, bunun kalede yapmış olduğu tahribat hakkında bir malumat yoktur.² Bununla birlikte kalenin fethini müteakiben (954/1518) şehre bir kadı ve kaleye de dizdar tayin edildiğini dönemin tarihlerinden öğrenmekteyiz (Celâlzâde Mustafa, 1990: 171).

Mardin Kalesi'nin daha önceki dönemlerde, özellikle Timur istilas, Artuklu, Akkoyunlu, Safevi mücadeleleri ve Osmanlı fethi sırasında aldığı darbeler sonucu birkaç defa tadilata uğradığına dair bilgiler mevcuttur. Bunlardan ilki XVI. yüzyılda 956/1549 tarihinde, yaz mevsiminde Avlonya Sancakbeyi Hızır Bey tarafından yaptırılmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan ve ebnâ-yi sipahiyandan Mehmed tarafından tanzim edilen 24 Cemaziye'l-ahir 956/24 Temmuz 1549 tarihli bir defterden elde edilen bilgilerden hareketle (Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA],MAD, 55: 146), bu tamirat esnasında 1065 inşaat işçisi, 190 ırgat, 50 marangoz, 24 bıçkıcı (erre-keşân), 12 taşçı, 9

² Ebu'l-Fazl Mehmed Efendi, *Zeyl-i Heşt Behişt* adlı eserinde babası İdris-i Bitlisi'den naklen kalenin kuşatma esnasında toplarla dövüldüğünü ve bunun büyük bir tahribata yol açtığı bilgisini verse de tahribatın boyutlarından bahsetmemektedir (Bkz. Göyünç, 1991: s. 91).

demirci, 39 zenbilci (zembilgerân), 12 kanalizasyon işçisi (âb-rahgerân), 15 mahzenci, 205 saka olmak üzere, toplam olarak 1621 işçinin çalıştırılmış olduğunu, bu işçilere 74.965 akçe ücret ödendiğini ve bütün inşaat masraflarının ise 80,2780 akçeye mal olduğunu öğrenmekteyiz (Göyünç, 1991: 92). Bu tamir işlemi bittikten sonra, surların muhafazası için kaledeki azabların³ kâfi gelmediğini, bu sebeple buraya 50 azab daha gönderildiğini yine belgelerden anlamaktayız (BOA, DVN, 957: 11).

1574 tarihli bir başka belgede, kalenin 1574 senesinde tekrar tamir ettirildiği görülmektedir. Diyarbekir Beylerbeyine ve Defterdarına gönderilen hükme göre, kalenin 75.000 akçeye tamir olunabileceği tahmin olunmuş iken, Mardin mimarlarından İlya, bu işin devamlı olarak kendisine verilmesi şartı ile kalenin tamirini 30.000 akçeye yapabileceğini arz etmiş, bu talebi kabul olunarak tamir masraflarının Mardin haslar mukataası gelirlerinden ödenmesi istenmiştir (BOA, MAD, 20015: 83).

Mardin Kalesi'nin tamirine dair arşiv belgelerine yansımış bir başka hazırlık 1792 tarihindedir. Bu belgede Mardin kalesinin mürur-ı zaman ile harap olduğundan ve eşkiya taifesinin burayı taciz ettiğinden bahis ile kalenin tamir edilmesi gerektiği, tahmini masrafın da 50.000 kuruşa denk geldiği belirtilerek bu miktarın Mardin mukataasının 1791 senesi gelirlerinden karşılanması istenmektedir (BOA, C. AS, 15651: 1). Bir yıl sonra Bağdat valisine gönderilen bir başka emirde ise kalenin tamiri için keşif yapılmasını, daha önce belirlenmiş olan miktardan 25.000 kuruşunun 1791 senesi Mardin mukataasından tahsil edilmesinin istendiğini görüyoruz (BOA, C. AS, 4151: 1). Belgelerden anlaşıldığına göre bu durum 1208 senesine kadar sürmüştür. Çünkü 1792 ve 1794 yıllarında yapılan yazışmalarda, kalenin tamirinin şart olduğunu ve sonraki senelerde tahmini keşif bedelinin 50.000 kuruştan 100.000 kuruşa çıktığını anlamaktayız. 1794 senesi Zilkade'sinin 20. gününe ait bir belgede ise Mardin kalesinin tamirinin devam ettiğini ve mimar taifesinin işinin başında olduğunu görmekteyiz (BOA, C. AS, 4997: 1-2).

XVIII. yüzyıl içerisindeki son tamirat 1798 yılında gerçekleştirilmiştir. Bu sefer Basra valisine gönderilen emirde Basra ve Mardin kalelerinin tamirâtı için gerekli keşif işlemlerinin yapılması ve harekete geçilmesi bildirilmektedir. Bu işlem için ise toplam masraf 10 yük 79.392 kuruş olarak hesaplanmıştır (BOA, S. AS, 37305: 2). Görüldüğü

³ Kale azabları, kalelerin büyük ya da küçüklüğüne, hudutlardaki ehemmiyetlerine göre müteaddit ocaklara ve her ocak da bir takım bölüklere ayrılmış asker gruplarıdır. Ayrı ayrı cemaat olup her cemaatin ağa, katip, kethüda, bölükbaşı, reis, bayrakdar ve serdeh, yani onbaşlıları vardı. Bölüklere oda denir ve her oda 18 nefer ile bir odabaşından oluşmaktaydı. Kale azablarından biri vefat ederse, yetmiş oğullarından biri varsa dirliği ona tevcih edilirdi. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Uzunçarşılı, 1995, C. II: 83)

üzere kalenin yüzyıl içerisinde birkaç defa tamirata ihtiyaç duyduğu aşikârdır. Bu tamiratın en önemli sebebi ise eşkıyalık faaliyetinde bulunan aşiretlerin kaleyi ele geçirme istekleridir. Kalenin defalarca tacize uğradığı ve bu tacizler sonucunda tamir isteğinin doğduğu belgelerde açık bir şekilde belirtilmektedir. Bu durumdan çıkarılacak en önemli sonuç hiç şüphe yok ki kalenin yüzyılın sonlarında bile önemli bir savunma gücü olduğudur. Osmanlı döneminde Mardin Kalesi'nin farklı devletlerin tehdidine uğramadığı bilinmektedir. Ancak yerel güç unsurlarının gerek kendi aralarındaki hâkimiyet mücadelelerinde ve gerekse merkezi otoriteye karşı başkaldırılarında kaleyi ele geçirme arzuları kalenin tahrip olmasına ve yeniden güçlendirilmesine sebep olmuştur. Aşiretler iktidar ilişkilerini korumayı ve değiştirmeyi hedeflerken mekan üzerinde belli bir denetim kurmayı amaçlamışlardır (Pınarcıoğlu, Kanbak ve Şiriner, 2013: 72).

2.2. Kalede İskan:

Mardin Kalesi'nin eskiden meskûn bir yer olduğu bilinmektedir. Kale, muhtemelen XVIII. yüzyılın ortalarında yavaş yavaş terk olunmaya başlamıştır. Bu konuda 1471 tarihinde Mardin'i gezen J. Barbaro, kale içerisinde yaklaşık olarak 300 kadar evin meskûn olduğunu söylerken (Barbaro, 2009: 54), daha sonraki dönemlerde gitgide kalenin bir iskân yeri olmaktan çıktığı, 1766'da Mardin'e gelen Niebuhr'un verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. Niebuhr, kalede zamanında 200 kadar evin bulunduğunu ancak şuan sadece 80 kadarının oturulabilecek vaziyette olduğunu belirtir (Niebuhr, 1792: 136). Bu durum artık kalenin terk olunmaya başlandığını ve halkın büyük bir çoğunluğunun kaleyi terk ettiğini göstermektedir. Burada oturan halk zamanla kalenin dışında bulunan şehre inmiş, böylece kale içerisindeki cami ve konak ise harabe haline gelmiştir.

Seyyahların bu gözlemleriyle birlikte Osmanlı şer'îye sicillerindeki mülk satışı kayıtlarında kalede bulunan evlerin hala alım satımının yapıldığı, bunların çoğunun kullanılır olduğunu, bazılarının ise harabe halde olduğunu anlıyoruz. Nitekim 1689 tarihinde Ayşe binti Ramazan vekili aracılığıyla içerisinde 2 adet mahzen ve avlu bulunan, güneyi yol, doğusu alıcının mülkü, kuzeyi sur, batısı Hacı Şeyh Musa veresesi mülküyle sınırlı kaledeki evini 30 kuruşa satmıştır (Mardin Şer'îye Sicili [MŞS] 248, b. 74). Yine aynı tarihte Ali bin Şeyh Musa ile Hacı Murtaza bin Hacı Murtaza arasında borç nedeniyle çıkan anlaşmazlıkta Ali bin Şeyh Musa borcuna karşılık kalede bulunan evini vermiştir (MŞS 248, b. 75). Bu olay kale Dizdarı Mustafa Ağa'nın şهادetiyle karara bağlanmıştır. Görüldüğü üzere seyyahların bahsettiği gibi kalenin dışına çıkış olmakla birlikte yine de kaledeki iskân tam anlamıyla sona ermiş değildir. Nitekim satışların yoğunluğu ve

kaledeki evlerin hâlâ alıcı bulmaları günlük hayatın orada da sürdüğüne delalet etmektedir. Yine 1727 tarihinde Yusuf bin Süleyman içinde avlu, su kuyusu ve mutfak bulunan kaledeki evinin yarısını 20 kuruşa satmıştır (MŞS 252, b. 68). Aynı tarihte Zeytun Mahallesinde satılan bir evin fiyatı ise 70 kuruştur (MŞS 252, b. 69). Her iki evin içerisindeki müştemilat da (su kuyusu, tuvalet (Kenif), mutfak ve avlu) aynıdır. Kaledeki evin düşük fiyatı şunu göstermektedir ki kaledeki iskân durumu o tarihlerde devam etmektedir, ancak şehrin dışarıya taşıp gelişmesi nedeniyle kaledeki evler cazibelerini yitirmişlerdir. Nitekim XIX. yüzyıl ortalarından sonra kale tamamen terk olunmuş, buradaki binanın taşları sökülerek başka inşaatlarda kullanılmıştır (Göyünç, 1991, s. 95).

Kaledeki evlerle ilgili mülk alım-satımı belgelerinde evlerin bölümleri ayrıntılarıyla verilmiştir. Ev yerine *dâr* veya *cemiü'l-beyt*, oda yerine *beyt* ya da *hücre*, tek katlı evler için *tahtani*, iki ve ikiden fazla katlı evler için *fevkani* ifadeleri kullanılmıştır. Bunun yanında *matbah* (mutfak), *kiler*, *mahzen*, *neccari*, *beyt-i freş* evin diğer kısımlarını gösterirken, *ahur*, *havş*, *eyvan*, *çardak*, *cübbü'l-mâ*, *kenif* ise ek müştemilatı göstermektedir. Evin bazı bölümlerine ait isimler Mardin'e özel adlandırmalardır. Örneğin yatak odası yerine *beyt-i freş*, misafir odası yerine *manzara*, dikdörtgen şeklinde tavanı kemerli oda manasına gelen odaya *beyt-i ezec*, düz ve basık tavanlı oda manasına gelen *beyt-i enbub*, tuvalet yerine *kenif*, su kuyusu yerine *cub'ul mâ*, odunluk yerine *neccari* ve avlu yerine *havş* kullanılmaktadır.

Manzara ismiyle anılan misafir odası evin en büyük odasıydı. Gelen misafirler bu odada ağırlanırdı. Genel de ovayı gören bu odalar güzel manzaralarından dolayı isim olarak da manzara ismiyle anılmıştır. Evin müştemilatı sayılırken ilk sıralarda yer alan bu odaya her evde rastlanmayabiliyordu. Evlerde genelde bir yatak odası bulunmaktaydı ancak bazı evlerde *beyt-i kebir-i freş*, *beyt-i sağır-i freş* ismiyle büyük ve küçük olmak üzere iki yatak odası da bulunabiliyordu. Mardin evlerinde genelde ayrı bir banyo bulunmuyordu. Mutfağın perde yardımıyla ayrılan bir bölümü banyo olarak kullanılmaktaydı. Temizlik ihtiyacı genelde hamamlarda karşılanırdı. Neccari ismiyle ifade edilen odunluk genelde eve dâhil bulunurdu.

2.3. Kaledeki Askeri Görevliler:

Elimizde bulunan 1046/1636-1637 tarihli mevâcib defterinde XVII. yüzyılda kalede görev yapan askeri personel hakkında da detaylı bilgiler elde edebilmekteyiz (BOA, MAD, 2335). Kalede görev yapan askeri personelin kale mustahfızları ve kale azabları diye iki guruba ayrıldığını, kale mevâcib defterlerinden anlıyoruz. Mustahfız, kale

muhafazası hizmetinde bulunan askerler hakkında kullanılan bir tabirdir. Genellikle kale dâhilinde oturur, ulufeli ve tımar tasarruf eden olarak iki kısma ayrılırlardı. Mardin Kalesi'nde görev yapan mustahfizlar ulufeli olup tımar tasarruf edenine rastlanmamaktadır (Kılıç, 2007: 424). XVI. yüzyılda kalede bulunan mustahfiz sayısı 1520 tarihinde 139 iken (Göyünç, 1991: 94), XVII. yüzyılda 1634-35 tarihinde 88 (MŞS 266, b. 70/1), 1636-37 tarihinde 86 (BOA, MAD, 2335: 1), 1642 ve 1645 tarihlerinde ise 85 olarak kayıt edildiğini görmekteyiz (BOA, MAD, 4746: 8). 1664 yılında Mardin'den geçen Tavernier ise kalede 200 sipahi ve 400 yeniçerinin bulunduğunu yazmaktadır (Göyünç, 1991: 95).

Kalede oturması gereken bu görevlilerin zaman zaman bu kurala uymadıkları anlaşılmaktadır. 1159/1746 tarihli bir belgede kalenin muhafazası ile görevli neferlerin geçinecek kadar gelirleri var iken buna kanaat etmeyip hizmetlerini aksattıkları ve kendi diledikleri yerlere yerleştikleri tespit edildiğinden, bunların yoklamalarının yapılması ve gerekli bilgilerin Amid'e gönderilmesi istenmiştir (MŞS 252, b. 342).

Kale azabları kalenin muhafazası ve ağaları ile birlikte beylerbeyinin emri altında muharebelere katılmanın yanı sıra, gece gündüz kapı nöbeti tutmak ve kalenin lojistik ihtiyaçlarını temin işinde yardımcı olmakla görevli idiler (Kılıç, 2007: 425). Azablarla birlikte Mardin Kalesi'nde 1 azab ağası (MŞS 252, b. 398) ve ağanın yardımcısı mahiyetindeki 1 azab kethüdası günlük 15 akçe yevmiye ile bulunmaktaydı (BOA, MAD, 2335: 8). Azablar 3 lîva şeklinde teşkilatlanmışlardı. Her lîvanın başında "*sancağı*" adı verilen sorumluları bulunuyordu. Toplam azab sayısı 100 ile 150 arasında değişmekteydi. Ortalama günlükleri 5-6 akçe civarındaydı (BOA, YB, 61). Bu bilgilerden kıyasla Mardin Kalesi'nde kalabalık bir askeri mevcudu bulundurmanın askeri savunma stratejisi ve mecburiyeti bakımından gerekli olmadığı anlaşılmaktadır. Mardin Kalesi'nde bir topçubaşı, iki topçu ve bir top kethüdası savunma için ihtiyaten bulundurulmuş birkaç topun sevk ve idaresi için yeterli gelmektedir (Kılıç, 2007: 428).

2.4. Kaledeki Kamu Yapıları:

Kalenin kuzey tarafında konak veya saray denilen büyük bina; muhafızlara ait bir kışla ve Akkoyunlular tarafından yaptırılmış olan bir cami bulunduğu kaynaklarda geçmektedir. Kalenin güney tarafında bulunan bir tek kapı ve üzerindeki kitabe Akkoyunlu devrine atfedilir. Kalenin bir kısmı sarp kayalardan müteşekkil olup, ancak meylin nispeten azaldığı kısımlarda duvarlar bulunmaktaydı. Kalenin güney cephesinin orta kısmında halen ayakta duran bir kule ve bir de hamam mevcuttu (Minorsky, 1997: 320). Bu hamam günümüzde harabe bir vaziyette olup kalıntılarını görmek mümkündür (Göyünç, 1991: 94).

Kalenin etrafında bağ ve bahçeler vardı. Şehir sadece sınaî üretimin yapıldığı bir yer olmadığından, şehirdeki halk bu bağ ve bahçelerle de uğraşmaktaydı.

Mardin Kalesi içerisinde bir de suç işleyen kişiler için bir hapisane bulunmaktadır. Şehirlerin genelde hapisane ya da zindanları kalelerde bulunurdu. Kalebentlik cezasına çarptırılanlar cezalarını kalelerde çekerlerdi (Batmaz, 1996: 9). Kaledeki hapisanenin tam olarak yeri tespit edilememekle birlikte birçok belgede söz konusu hapisaneden bahsedilmiştir. 1600 tarihinde borç alacak verecek davası nedeniyle kalede hapse konulan Nuri veledi İlya, eşi Martiyas'ın 18 kuruş olan borcunu ödemesiyle serbest bırakılmıştır (MŞS 259, b. 1172). 1689 tarihinde ise Mardin Voyvodası aklâmından olan Habur mukataasını deruhte eden Tay aşireti beylerinden Mehmed et-Türki Bey'in kalemiye ve gayriden zimmetinde 200 baş koyun kaldığı için oğlunu rehin bıraktığı ve çocuğun Mardin Kalesi'nde bulunan hapisanede tutulduğunu yine kayıtlardan öğreniyoruz (MŞS 248, b. 113). 1735 tarihli bir belgede ise ahaliye zulüm yapan Mardin Voyvodası Ali Rıza Paşa ve biraderi Mehmed Naki'nin Mardin Kalesi'ne hapsedildiğini görüyoruz (BOA, C. NF, 2698). Hapisane ile ilgili ilginç bir olay ise hapisanenin ve voyvoda sarayının basılması ile ilgilidir. Belgeden tarihin tam olarak tespit edilemediği olayda göçebe olan Yezidi⁴ Şarkıyanlu aşiretinin lideri Şemdin'in yakalanıp kaleye hapsedilmesi nedeniyle 400-500 tüfekli adamın voyvodanın evi ve hapisaneyi basarak Şemdin'i kurtardıklarını görüyoruz (MŞS 195, b. 200).

1600 tarihli başka bir belgeden kalenin güvenli bir yer olduğunu, sadece savunma amaçlı kullanılmadığını, aynı zamanda kıymetli malların ve paranın da saklandığı bir yer olarak işlev gördüğünü anlamaktayız. Bahsi geçen tarihte Mardin Azeplar Ağası Emir Ahmed *kale hazinesinde hıfz olunmak için mühürlü 1 kise akçeyi Mardin Dizdarı olan Nurullah Ağa'ya teslim etmiş ve sonradan gelerek bu parayı geri almıştır* (MŞS 259, b. 686). Yine bir başka belgede Musul haricindeki Kızılcami kurbunda zuhur eden 100 altını Çukadar Lengerli Mehmed Ağa getirirken eşkıyanın hücumu ile gasp edildiğinden Mardin Voyvodası Hacı İbrahim Ağa'nın gayretiyle bir kısmının ortaya çıkarıldığını ve Mardin Kalesi'nde muhafaza altına alındığını görüyoruz (BOA, DRB, 2379).

Mardin ve Nusaybin Kaleleri XVIII. yüzyıl boyunca belgelerde beraber zikredilmiştir. Nusaybin, Mardin sancağına bağlı iskân yerlerinden biri olmakla birlikte, bir dönem sancaklık yapmış, ancak XVIII. yüzyıl boyunca Mardin'e bağlı ve Mardin

⁴ Yezidilik ile ilgili bkz. Bozan, M. (2012). Şeyh 'Adî Bin Müsafir, Hayatı, Menkıbevî Kişiliği ve Yezidi İnancındaki Yeri. İstanbul: Nûbihar Yayınları.

voyvodası tarafından yönetilen bir kasaba halini almıştır. 1741 tarihli Mardin kadısı ve Mardin voyvodasına gönderilen hükümde, Mardin Kalesi ile birlikte sık sık ismi geçen Nusaybin Kalesindeki top, tüfek, silah vesâir mühimmatın Nusaybin Kalesi'nden ihraç, Mardin Kalesi'ne nakledilmesi istenmektedir (BOA, C. AS, 11630). Nusaybin Kalesi bu tarihte tahliye olunarak mühimmatı Mardin Kalesi'ne aktarılmıştır (MŞS 203, 1154/1741-42). 1766 tarihinde Nusaybin'den geçen Niebhur, Nusaybin Kalesi'nin 1741 tarihinde boşaltılmasından sonraki durumunu şöyle tasvir eder: *“Nusaybin Kalesi'nde sadece birkaç eski, yontulmuş taştan yapılmış binadan başka bir şey kalmamıştır”* (Niebuhr, 1792, 381). 1880 senesinde Nusaybin'den geçen E. Sachau, Nusaybin Kalesi'nden hiçbir izin kalmadığını, eski şehrin surlarının güçlkle fark edilebildiğini yazmıştır. (Göyünç, 1991, 59).

SONUÇ:

Mardin muhafaza ettiği dilleri ve dinleri ile bilinmekle birlikte kalesiyle de Anadolu'daki birçok kentten ayrılmaktadır. Fiziki özellikleri yanında şehri savunmadaki konumu hemen hemen hiç işgale uğramamasını sağlamıştır. Çoğu zaman tamire uğradığı anlaşılan kalenin bugünkü kalıntılarının Hamdaniler döneminden kaldığı düşünülmektedir.

Mardin'e asıl ruhunu verenin Artuklular olduğunu hatırlatarak kaledeki bir çok yapının da kale dışındakiler gibi Artuklu döneminde yapıldığını iddia etmek yanlış olmayacaktır. Artuklular dışında Osmanlı egemenliğine de giren Mardin'de kaleye Osmanlı katkısının daha çok mevcut yapıların korunması yönünde olduğunu görürüz. Çünkü XVII. ve XVIII. yüzyıllar Mardin kalesi için önemli bir süreçtir. O döneme kadar yaşamın çok canlı olduğu, bir yaşam merkezi olduğu seyyahların notlarına yansımıştır. Ancak XVII. yüzyılın sonu ile başlayan kale dışına yerleşme süreci XVIII. yüzyılda iyice belirginleşmiştir. Buna rağmen kalenin tamamının halk tarafından boşaltıldığı ve askeri amaçlı olduğuna dair iddiaların doğru olmadığı şer'iyeye sicillerindeki belgelerden anlaşılmaktadır. Alım satım belgelerine yansıyan bu durum kaledeki evlerin hala satılıp alındığını göstermektedir.

Osmanlı döneminde kalenin yenilenmesi, hasar alan yerlerinin tamir edilmesi işlemlerinin çok sık yapıldığına şahit olmaktayız. Yani kale içerisinde bulunan askeri personelleri ile birlikte kendi haline terk edilmemiş, sık sık restorasyon çalışmalarına girilmiştir. Bu tür belgeler Mardin Kalesi'nin devlet tarafından kaderine terk edilmediğini hatta haşmetinin korunmaya çalışıldığını göstermektedir. Bu çalışma Mardin Kalesinin günümüze kadar gelmesinde Osmanlı'nın rolünü göstermesi açısından da ayrıca önemlidir.

KAYNAKÇA

a. Arşiv Belgeleri:

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA],MAD. (55)
BOA, C. AS, 11630. (2 Rebiülahir 1154/17 Haziran 1741)
BOA, C. AS, 15651. (20 Zilkade 1206)
BOA, C. AS, 4151. (18 Muharrem 1207)
BOA, C. AS, 4997. (20 Zilkade 1208)
BOA, C. NF, 2698. (29 Safer 1148/21 Temmuz 1735)
BOA, DRB, 2379. (19 Rebülevvel 1162/9 Mart 1749)
BOA, DVN, 957. (29 Şevval 981)
BOA, MAD, 20015. (29 Şevval 981)
BOA, MAD, 2335. (tarih yok)
BOA, MAD, 2335. (1046/1636-37)
BOA, MAD, 4746. (1055/1755-56)
BOA, S. AS, 37305. (27 Şaban 1212)
BOA, YB, 61. (9 Ramazan 1103/25 Mayıs 1692)
Mardin Şer'îye Sicili [MŞS] 248, b. 74. (20 Ramazan 1100/8 Temmuz 1689)
MŞS 195, b. 200. (tarih yok)
MŞS 203, b. 2. (1154/1741-42)
MŞS 248, b. 113. (23 Şevval 1100/10 Ağustos 1689)
MŞS 248, b. 75. (Ramazan 1100/Temmuz 1689)
MŞS 252, b. 342. (28 Şevval 1159/13 Kasım 1746)
MŞS 252, b. 398. (21 Şaban 1160/6 Ağustos 1747)
MŞS 252, b. 68. (Şaban 1139/Mart-Nisan 1727)
MŞS 252, b. 69. (Şaban 1139/Mart-Nisan 1727)
MŞS 259, b. 1172. (22 Receb 1008/7 Şubat 1600)
MŞS 259, b. 686. (9 Zilkade 1007/3 Haziran 1599)
MŞS 266, b. 70/1. (9 Ramazan 1046/5 Şubat 1637)

b. Telif ve Tetkik Eserleri:

- Acar, A. (2006). Arap Coğrafyacılarına Göre Mardin Şehri- X-XIV. Yüzyıllar. *I.Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu*. İstanbul: Mardin Valiliği

- Altun, A. (1971). *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*. İstanbul: Mardin Valiliği.
- Aristoteles. (1993). *Politika*. (Çev: M. Tunçay) İstanbul: Remzi Yayınları.
- Aziz bin Erdeşir-i Esterbâdi. (1999). *Bezm u Rezm* (Cilt 4). (Çev: M. Öztürk) Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Barbaro, J. (2009). *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*. (Çev: T. Gündüz) İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Batmaz, E. Ş. (1996). Osmanlı Devleti'nde Kale Teşkilatına Genel Bir Bakış. *OTAM* (7), 3-9.
- Bozan, M. (2012). Şeyh 'Adî Bin Müsafir, Hayatı, Menkıbevî Kişiliği ve Yezidi İnanıcındaki Yeri. İstanbul: Nûbihar Yayınları.
- Celâlîzâde Mustafa. (1990). *Selimname*. (Düz: A. Uğur-M. Çuhadar) Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınevi.
- Ebu Bekr-i Tihrani. (2001). *Kitâb-ı Diyarbekriyye*. (Çev: M. Öztürk) Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Evliya Çelebi. (1986). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (Cilt 3-4). (Düz: M. Çevik) İstanbul: Üçdal Yayınları.
- Göyünç, N. (1989). Evliya Çelebi'nin Mardin ve Yöresi Hakkında Yazdıkları. *Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları Dergisi* (4), 225-227.
- Göyünç, N. (1991). *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Gürhan, V. (2012). *XVIII. Yüzyılda Mardin Şehri (Basılmamış Doktora Tezi)*. Ankara.
- Hoca Sadettin Efendi. (1990). *Tacü't Tevarih* (Cilt 4). (Düz: İ. Parmaksızoğlu) Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- İbn Batuta. (1993). *İbn Batuta Seyahatnamesi*. (Çev: A. S. Yakut) İstanbul: Yeni Şafak.
- İbn Cübeyr. (2003). *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- İbn Haldun. (2009). *Mukaddime* (Cilt 2). (Düz: S. Uludağ) İstanbul: Dergah Yayınları.
- Kılıç, O. (2007). 17. Yüzyıl Mardin Tarihinden İki Kesit: Gayrimüslim Nüfus ve Kale Teşkilatı. *Makalelerle Mardin* (Cilt 1). İstanbul: Mardin Valiliği.
- Minorsky, V. (1997). "Mardin". *İslam Ansiklopedisi*, 7. Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Niebuhr, C. (1792). *Travels Through Arabia and Other Countries in the East* (Cilt 2). London.

- Pınarcıoğlu, N. Ş., Kanbak, A., & Şiriner, M. (2013). Kent Kuramları. *Kent Sosyolojisi Çalışmaları* (s. 71-102), İstanbul.
- Pirenne, H. (1990). *Ortaçağ Kentleri, Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*. (Ş. Karadeniz, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sestini, D. (1786). *Viaggio Da constantinopoli a Bassora*. Paris.
- Sevilgen, N. (1959). *Anadolu Kentleri* (Cilt 1). Ankara.
- Streck, M. (1997). Kale. *İslam Ansiklopedisi*, 6, 124-125. Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Uğurlu, Ö. (2013). Kentlerin Tarihsel Gelişimi. (Düz. N. P. Ö. Uğurlu), *Kent Sosyolojisi Çalışmaları*. İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Yıldırım, S. Ö. (2010). İstanbul: Dünden Bugüne Kamusalda Özelin Tahakkümüne Doğru Genel Bir Bakış. *İdeal Kent Kent Araştırmaları Dergisi* (2), 38-63.
- Yuvalı, A. (2006). Artukoğulları döneminde Mardin'deki Maddi Kültür Unsurları. *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu* (s. 29-35). İstanbul: Mardin Valiliği.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1997). Azab. *İslam Ansiklopedisi*, 2, Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı.